

“BAS” KONCEPTININ DUNYANIN TILLIK KARTINASINDA SAWLELENIWI

Mambetalieva Q.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik institutu

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710558>

Til hám mádeniyat arasındağı óz-ara baylanıslar, olardıń individual hám ulıwma ózgesheliklerin úyreniw, zamanagóy til biliminde áhmiyetli máselege aylandı. Lingvokulturologiyanıń rawajlanıwı menen birge, koncept túsinigi kóplegen izertlewlerde oraylıq orın iyeley basladı. Konceptual izertlewler arqalı, tildiń iskerlikke tásiiri, mádeniyatlar arasındağı ayırmashılıqlar hám uqsaslıqlar túindirilmekte.

Konceptler tildiń kommunikativlik iskerliginde áhmiyetli xızmet atqaradı, sebebi olar tilimizdegi pikirlew hám bildiriw mexanizmlerin quraydı. Bul túsinikler, óz ara baylanıslardı kórsetedi, sonday-aq, til arqalı mádeniyat hám jámiyetlik turmıstıń túrli táreplerin ayqınlastırıw imkaniyatın beredi. XX ásirdeń birinshi yarımında koncept termini til biliminde keń qollanıla baslağan bolsa da, ol elege shekem ulıwma hám turaqlı bir túsinik retinde qalıplespen, al hár bir mádeniyat hám tilge tán ózgeshelikler menen birge jańa anıqlıqlardı talap etpekte.

Til biliminde koncept “dúnyanıń kórinisi”, “diskurs” hám “konceptual metafora” sıyaqlı túsinikler menen baylanıslı halda qollanıladı. Mısalı, Y.S. Stepanov konceptti “mádeniyattıń kletkası” dep táriypleydi: “Koncept – bul mádeniyattıń birliği bolıp, onda dúnya haqqında, insan, qádiriyat hám tájiriybe haqqındağı málimleme jámlengen” [1]. Usı kózqarastan, Yu. S. Stepanovtıń koncepti “mádeniyattıń kletkası” dep táriyplewi tereń ilimiy tiykarǵa iye. Sebebi, hár bir konceptte belgili bir xalıqtıń dúnya haqqındağı túsinikleri, qádiriyatları hám tájiriybeleri menen baylanıslı halda qalıplesedi hám til arqalı jetkeriledi. Konceptciyalar tilde bekkemlengen halda, jámiyet aǵzalarınan sanasında jámáátlik mádeniyattı saqlawshı tiykarǵı birlikler sıpatında xızmet etedi.

Izertlewshiler koncept terminin kognitiv til biliminiń tiykarǵı kategoriyası sıpatında qarap, onı izertlewdi kognitologlardıń tiykarǵı wazıypası hám maqseti ekenligin aytpaқта. Házirgi waqıtta «koncept» mashqalası hámmeniń dıqqatın ózine awdarmaқта. Usı atamanıń kognitologiya, semasiologiya, lingvokulturologiya, psixolingvistika, pragmalingvistika sıyaqlı til biliminiń tarawlarında keń qollanıлмақта.

Sońǵı jılları koncept termini til biliminde, atap aytqanda, antropocentristlik baǵdardađı kognitivlik hám pragmatikalıq izertlewler sheńberinde jedel qollanııla basladı. Bul baǵdarlar sheńberinde til qubılısları insan oy-pikiri, ruwxıy dúnyası hám mádeniy kózqarasları menen úzliksiz baylanısta úyreniledi. Konceptciyalar til quralında

sáwlelendirilgen halda insannın dúnyaqarasın, bilimler sistemasın, sociallıq hám mádeniy tájiriybesin bildiredi.

Rus tilshisi V.Z.Deminyakov «Koncept» atamasının mánisi, etimologiyası, hár qıylı tillerde payda bolıw hám de túsinikleri haqqındaǵı maqalalar járiyalagan. Ol óziniń “Термин «концепт» как элемент терминологической культуры” atlı kitabında “koncept” hám “túsinik” sózlerin tariyxıy dubletler ekenligin, biraq ilimiy hám ilimiy emes pánlerde olardıń ózara parıqlanıwı hám de hár qıylı pikirlerdi bayan etiw arqalı olarǵa sonday táriyp beredi: “Koncept – awızeki belginiń mazmun tárepi túsinik hám waqıyalıq. Olar insan ómiriniń aqılıy, mánawiy yamasa ómirdegi áhmiyetli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń jámiyetlik tájiriybesi rawajlangan hám bekkemlengen, ómirdegi tariyxıy bekkem tamırlarına iye bolǵan, jámiyetlik hám subiyektiv ráwishte túsinilgen procesler bolıp esaplanadı” [2].

Koncept atamasın insan sanasındaǵı qanday da bir belgili pikirdiń qalıplesiwi, kelip shıǵıwı hám til arqalı sáwleleniwi sıpatında túsiniw múmkin. Bul, óz gezeginde, mádeniyatqa tán hám tilge baylanıslı mánilerdiń sáykesligin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Máselen, "bas tabaq" koncepciyasın qaraytuǵın bolsaq, Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı insanlar ushın bul túsinik, bárinen burın, awqattıń eń ullısı hám húrmetli miymanǵa arnawlı túrde tayarlangan awqat sıpatında qabıl etiledi. Bul túsinik jergilikli mádeniyattıń kórinisi bolıp, onıń mazmunın durıs túsiniw ushın qorshaǵan ortalıq hám sociallıq ádep-ikramlılıq normaları úlken áhmiyetke iye. Al, evropa ellerinde jasawshı xalıqlar bolsa bul koncept boyınsha túsinigi joq bolıwı múmkin. Sebebi, koncept milliy mádeniyat penen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, insan sanasındaǵı payda bolatuǵın túsiniklerde óz tásirin tiygizbey qalmaydı.

Qısqasha aytqanda, koncept - bul til hám mádeniyat penen tıǵız baylanıslı bolǵan, insannıń ishki hám sırtqı dúnyasına tiykarlangan hám onıń mánislerin úgit-násiyatlaytuǵın abstrakt túsinik.

Bas leksemasınıń házirgi qaraqalpaq tilinde tómendegishe mánilerin kórip shıǵıwımız múmkin, bunda biz “Qaraqalpaq tiliniń túsendirme sózligi” [3:205] nen derek sıpatında paydalandıq:

- 1) Adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, miydiń ornalasqan jeri. (basıń ekew bolmay malıń ekew bolmaydı «'qq.x.n»)
- 2) Hár túrli ósimliklerdiń, aǵashlardıń, shóplerdiń eń joqarıdaǵı ushı, tóbesi... (júweriniń basları at dorbaday)
- 3) Jaydıń, úydiń, tamnıń bası...
- 4) Tawdıń, qırdıń, munaranıń hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, biyik jeri, shıńı
- 5) Bir nárseniń baslaması, dáslepki waqtı (XIX ásirdeń basında)

- 6) Bir nárseniń aynalası, dógeregi, hádiyseniń qaptalı (xalıq basına awır qayǵı tústi)
- 7) San muǵdarı menen esaplaplangandaǵı dana, shama, muǵdar (kólik malları 27928 bas)
- 8) Atqaratuǵın xızmeti jaǵınan joqarı, basqarıw isin júrgiziwshi... (bas shıpkaker)
- 9) Adamnıń jeke dara ózi, kisi (birden keldik eki jasqa, ne sawdalar tústi basqa)
- 10) Tiykarǵı, negizgi, eń úlken (Jas bolsa da periyzat. Bul qızlarǵa bas edi. Qırq qız).
- 11) Baltanıń, shottıń, shókkishtiń, taǵı basqa da usı sıyaqlı qural-saymanlardıń júz beti, jaǵı, tiykarǵı jeri (baltanıń basın bekkemlep, sina qaqtı)
- 12) Tayaqtıń, baqannıń taǵı basqa da usınday nárselerdiń juwanlaw jaǵı, jumır beti.
- 13) Kóldiń, dáryanıń, kanaldıń, tawdıń, bulaqtıń baslanǵan jeri, joqarǵı jaǵı, beti. (Ámiwdaryanıń bası Pámir tawdan baslanadı).

Qaraqalpaq tilinde “bas” koncepti somatikalıq frazeologizmler arqalı til hám mádeniyattı úyreniw ushın qızıqlı izertlew maydanın jaratadı. Bul frazeologizmler tildıń semantikalıq hám mádeniy qatlamların sáwlelendirip, xalıqtıń dúnyaqarasına, psixologiyalıq hám mentalitetine jáne sociallıq qádiriyatlarına aydınlıq kirgizedi.

Qaraqalpaq tilindegi “bas” konceptin tariyxıy kózqarastan tómendegishe kórsetiwge boladı:

Ayırım túrkiy urıs dástúrlerinde “bas kesiw” somatikalıq frazeologizmi dushpannıń bası kesip alınıp, atlanısta jeńis belgisi sıpatında kórsetilgen. Bul túrkiy jawingerlik miflerinde “bası kesilgen dushpan jeńilgen bolıp esaplanadı” degen ideya bar. Bul jerde “bas” - qúdiret, mártlik hám ómir dáregi bolıp, onnan ajıralıw - joǵaltıw hám jeńilis sıpatında qabıl etiledi. Gelleni alıw – pútkil shaxs ústinen ústinlikti bildiredi.

Joqarıdaǵı pikirimizdiń dálili sıpatında tariyxıy shaxs bolǵan Tumaristıń mártligi haqqında hám onıń dushpanı Kirdiń basın kesiw arqalı óz óshin alıwı haqqındaǵı ráwiyattı mısıl keltiremiz. Jeńisten soń, Tumaris Kirdiń denesin tawıp, onıń basın kestiredi hám adam qanı menen toltırılǵan teri qalta (mes) ke salıp bılay deydi: "Sen ómirinde qan ishiwge shóllegen ediń - endi bolsa, ólseń de, sirá toy." Bul háreket tek ǵana mártlik emes, al ádalatlı ósh alıw, jeke qayǵıǵa hám xalıqtıń erkinligine bolǵan húrmet timsalı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, bul jeńis áyyemgi dúnya tariyxında kúshli hayal sárkardanıń oǵada tásirli jetiskenligi sıpatında tariyxqa kirgen.

Oǵuznama hám Qorqıt ata kitabında “bas” penen baylanıslı kóplegen simvöllik kórinisler ushırasadı. Sonıń ishinde, jawingerlerdiń mártligin ulıǵlawda “bası menen

juwap beriw” “bası ketti” “basın qoyıp gúresiw” sıyaqlı frazeologizmlerdiń quramında bas komponentli somatikalıq sózler kóp qollanıladı. Bul sózler bastı ómir, maqtanış hám jekelik orayı sıpatında súwretleydi. Ásirese, “bası menen juwap beriw” degeni - ómiri menen juwap beriw, bastıń insan qádiri menen teńlestiriliwi belgisi bolıp esaplanadı.

Bunnan basqa da mifologiyalıq kózqaraslar da bar bolıp, olar tómendegishe:

Áyyemgi túrkler náresteler tuwılıwı menen birge onıń umayı (baxtı) payda boladı, ol balanıń dál basında, miy embegi astında yamasa kindik isheginde jaylasıp qaladı, dep esaplağan. Bunda túrkiy xalıqlar mifologiyasındaǵı Umay kultine múrájat etiledi. Áyne bas oblastındaǵı eńbegine “insannıń ruwxı – biykesi” Umay jaylasadı, delinedi [4:265].

Umay – áyyemgi túrkiy mifologiyada qáwender ana quday, ásirese balalardı, hayallardı hám tuwılıw procesin qorǵaytuǵın ilahiy ruwx sıpatında qaralǵan. Umay kóbinese nur, aq shıraq, qus, yaki hayal kórinisinde súwretlenedi. Bas - ómirlik sana, ruwx, baxıt deregi sıpatında qaralǵan. Áyne sol sebepli eńbekti ıssı tutıw, “suwıq tiymesin” dep abaylaw - bul isenimlerdiń turmısqa sińgen forması bolıp qalǵan. Bunda basına baxıt qonıw – baxıtlı bolıw, isi ońalıw, talabı kelisiw, isinde tabıs bolıw, qıyınshılıqtan qutılıw [5:53]sıyaqlı mánilerin bildirip keledi. Jáne de onıń “baxıt qusı basına qondı” somatikalıq frazeologizmi variantı da ushırasadı. Onıń mánisi – bul xalqımızdıń oy-pikirinde baxıt, áwmet, ruwx hám táǵdir túsiniyeleriniń bas penen baylanıslılıǵın anıq bildiredi. Bul bolsa “bas” komponentiniń somatikalıqtan tısqarı metafizikalıq (bul kóz benen kórip, qol menen uslap bolmaytuǵın, biraq adamlar isenetuǵın nárseni ańlatadı) hám mádeniy qatlamların ashıp beredi. Demek, xalıq tilinde “bas” - bul insannıń tek joqarı bólegi emes, al onıń ómir jolı, ruwxıy jaǵdayı hám sociallıq qádir-qımbatınıń orayı sıpatında qaraladı.

Joqarıdaǵı atap ótkenlerimizden bólek bas konceptiniń filosofiyalıq kózqarasları da bar. Tiykarınan, insan denesiniń vertikal kesimi bizdi orap turǵan álemniń jaratılıwın tákirarlaydı: bas aspan menen teńlestirilse, ayaqlar – jer, topıraq, kindik (deneniń orayı) – jerdiń orayı (dúnyanıń kindigi) sıpatındaǵı kózqaraslar bar [6:14]. Bul pikirimizdi xalıq arasında ushırasatuǵın bastan ayaq – somatikalıq frazeologizmi arqalı onıń mánisin anıq ashıq kórsetemiz. Bunda bastan ayaq somatizmi – hámмесin, tutas, túwel mánilerin bildiredi.

Xalıq arasında usı boyınsha isenim hám inanımlar bar bolıp, joqarıdaǵı pikirimizge dálil sıpatında mısıl keltiremiz. *Bastan ayaq sadaqa* – bunda kúndelikli turmısımızda ushırasatuǵın jaǵday tiykarınan, basınıń amanlıǵı ushın adamlar jetim-jesirlerge, músápir, qıynalǵan insanlarǵa sadaqa tarqatadı hám basına kelip turǵan bále-qádeler, qıyın jaǵdaylardan sadaqa beriw arqalı joǵalıp ketedi,- degen isenim bar. Bul

isenim tek ǵana qaraqalpaq xalqında emes, al qońsılas qazaq milletinde de ushırasadı. Máselen, qazaq xalqı mádeniyatında “bastan qulaq sadaqa” degen sóz bar. Bul sóz dizbegi de tap bas hám deneniń amanlıǵı ushın berilgen sadaqanı ańlatadı [7:15]. Qazaqlarda bul túsinik, á sirese, úlken qawıp-qáter yamasa tosattan júzege kelgen jaǵdaylardan keyin qollanıladı, máselen, avtomobil avariyasınan aman qalǵan yamasa awır keselden táwir bolǵan adam shúkirshilik belgisi sıpatında sadaqa beredi. Bunday úrp-ádet hám isenimler xalıqlarımızdıń bir-birine jaqınlıǵın, ruwxıy hám mádeniy miyrasınıń uqsaslıǵın kórsetedi. Sadaqa beriw isenimi tek ǵana diniy jaqtan emes, al ádep-ikramlılıq hám ruwxıy jaqtan da áhmietke ie bolıp, jámiete keńpeyllik, miyrim-shápáát hám awızbirshilikti kúsheytedi. Sonıń ushın da bunday qádiriyatlar xalıq yadında tereń tamır jayǵan hám búgingi kúnde de óz áhmietin joǵaltpaǵan.

Qaraqalpaq xalıq mifologiyası inanımında «bas kiyim» adamdı joqarǵı álem menen baylanıstırıwshı qural sıpatında kózge taslanadı. Atı da zatına say keletuǵın bas kiyim júdá kiyeli, qásiyetli bolıp tabıladı. Bas kiyimdi jerge taslasa, bastan baxıt ketedi dep sanaǵan. Sol sebepli, bas kiyimdi tebiwge, ılaqtırıwǵa, teris kiyiwge, astına salıp otırıwǵa tıyım salınǵan. Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi mifologiyalıq kózqaraslarında bas kiyim ápiwayı bas kiyim emes, bálkim, insannıń mánawiy-ruwxıy jaǵdayın bildiriwshi, onı joqarı álem – ata-babalar ruwxı hám iláhiy kúshler menen baylanıstırıwshı muqaddes qural sıpatında qaralǵan. Onı qásterlep, qádirlep, tórine ilip qoyǵan. Bas kiyim insannıń ar-namısı, mártebesi, menen tıǵız baylanısqa. Sonıń ushın da onıń atı, forması hám tutqan ornı xalıq iseniminde oǵada áhmietli esaplanǵan. Bas kiyimge bolǵan húrmet, oǵan bolǵan mehir-muhabbat hám itibar qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetlerinde, awızeki dóretilshilik úlgileri hám kúndelikli turmısında ayqın kórinedi. Onı jerge taslaw - baxıtıń qashıwına, bastan payız ketiwine sebep boladı degen túsinik keń tarqalǵan. Sonıń ushın da bas kiyimdi tebiw, ılaqtırıw, teris kiyiw yamasa astına otırıw - qatań qadaǵan etilgen jaǵdaylar qatarına kiredi. Bul háreketler, tek ǵana biyádeplik emes, al kózge kórinbeytuǵın kúshlerge húrmetsizlik, óz áwladın qorlaw menen teń bahalanǵan. Kerisinshe, bas kiyimdi abaylap saqlaw, onı taza hám azada uslaw, úydiń tórine yamasa biyik jerge ildirip qoyiw - isenim, izzet hám húrmet belgisi bolǵan. Bul arqalı insan óz abırayın, shańaraǵınıń abırayın, ata-babalarına bolǵan húrmetin kórsetken.

Bas kiyim – bul tek ǵana fizikalıq bastı emes, al ruwxıy dúnyanı da qorshap turǵan, insandı jerden kókke, ápiwayı turmıstan ullı qádiriyatlarǵa alıp shıǵatuǵın rámsiy kópir bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, qaraqalpaq xalqınıń bas kiyimge bolǵan múnásibeti onıń tereń filosofiyalıq kózqarasların, tábiyat hám ruwxıylyq penen únles jasawǵa umılǵan turmıs tárizin ayqın sáwlelendiredi. Qaraqalpaq xalqınıń áyemgi dástúrleri hám isenimlerinde hár bir balanıń tuwılıwı - ómirge kelgen jańa nur, ata-

babalardıń ruwxı hám Jaratqannıń inayatı sıpatında qaralǵan. Ásirese, shala tuwılǵan, yaǵnıy hámiledarlıq múddetinen burın dúnyaǵa kelgen balaǵa oǵada mehriban, abaylı hám danıshpanlıq penen múnásibette bolǵan. Mine, usınday jaǵdaylarda xalıq arasında muqaddes esaplanǵan bas kiyim - shógirme - jáne bir márte óziniń mehir-muhabbat hám qorgaw tımsalı sıpatında kórinedi. Shógirme – altı aylıq yamasa bir jıllıq qozı terisinen tigilgen dóńgelek bas kiyim [8:542]. Qaraqalpaqlar shala tuwılǵan balanı taqıyaǵa salıp tárbiyalǵan. Bul tek ǵana ámeliy jaqtan bala ushın jıllı, jumsaq hám qawıpsız ortalıq jaratqan emes, al onıń átirapın itibar, duwa hám jaqsılıq energiyası menen orap, onı jaman kózlerden, unamsız tásirlerden saqlaǵan. Taqıya - ana qolındaǵı bawırında mehir, mańlaydaǵı duwalar, bastaǵı húrmet tımsalı bolıp, bala ushın oǵada qolaylı hám tábiyatqa say orın wazıypasın atqarǵan. Bala neshe kún aldın tuwılǵan bolsa, sonsha kún taqıyada saqlangan. Bul múddet dawamında bala keregeniń - qara úydiń ishindegi aǵash súyeklerdiń biri - baslarına asılǵan. Hár kúni bir basqa ildirip barılatuǵın taqıya arqalı balanıń ómirge tutınıp baratırǵan hár bir kúni ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Bul jaǵday ana hám shańaraq aǵzalarınıń sabır-taqatı, isenimi hám balanıń jasawǵa bolǵan gúresi menen úylesken. Kúnler ótken sayın, bala óz kúshin tiklep, bekkemlenip barǵan sayın, taqıya ishindegi ıssılıq, itibar hám duwalar oǵan jańa ómir baǵıshlaǵanday boladı. Solay etip, ápiwayı bir bas kiyim - xalıq iseniminde ana qushaǵınıń simvolına aylanǵan, bala hám ómir arasındaǵı eń názik, biraq eń qúdiretli kópierge aylanǵan.

Juwmaqlap aytqanda, “Bas” koncepti, qaraqalpaq tilinde, tek ǵana anatomiyalıq túsinik sıpatında qalmastan, al, insanniń ruwxıy, mánawiy jaǵdayları, jámiyettegi ornı, qádiriyatlar sisteması hám turmıslıq tájiriybelerine baylanıslı keń semantikalıq mánilerge iye. Onıń quramında jaylasqan miy - bul insanniń sanalı hám sanasız iskerligi, seziwi, háreketi, seziwi, oylawı, yadı hám erk iskerliginiń tiykarǵı basqarıwshı organı bolıp esaplanadı. Sol sebepli, bastı “anatomiyalıq kodtıń shoqqısı” dep ataw - bul ilimiy hám metaforalıq jaqtan tereń tiykarǵa iye.

Ádebiyatlar:

1. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры, 1997.
2. В.З.Демьянков Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой/Отв.ред. М.В.Ляпон.- М.:Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН; Институт русского языка им. В.В.Виноградова). С.606-622.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. I том. – Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 122
4. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. – Москва: «Наука», 1973. – С.265- 266
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985, 23-бет.

6. Состав человеческий: Человек в традиционных соматических представлениях русских. – СПб.: «Петербургское Востоковедение». 2001.С.14.
7. Сағыдолда Г.С., Әбдимәулен Г.А. «“Бас” компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (турк (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде).// Ясауи Университетінің Хабаршысы, №1 (127), 2023. –Б.7-21.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. Нөкіс.: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 636.